

Коли наступного разу я йшов повз вікно Евальда, він мені моргнув, посміхнувшись:

— Чи Ви не обіцяли чогось дітям?

— А саме?

— Та коли я переповів їм Ягорову історію, вони пожалкували, що в ній не з'являється Бог.

Я стривожився:

— Що? Історія без Бога? Та як це можливо?

А потім зміркував:

— Справді, як я зараз пригадую, сама історія анічогісінько про Бога не говорить. Не збагну, як те могло трапитись. Коли б навіть хтось того від мене вимагав, то й тоді, гадаю, я б усе своє життя про те роздумував — і даремно.

Мій друг посміхався з мого хвилювання:

— Не варто вам так турбуватись, — перебив він лагідно, — про мене, ніколи й не можна знати заздалегідь, чи є Бог в якійсь історії, аж доки її цілковито не скінчено. Бо навіть коли їй до кінця залишається якась пара слів, або ж пауза триває за останнім словом розповіді, — Бог іще може прийти!

Я похнюпився, а кривий сказав іншим тоном:

— Чи Ви не знаєте ще чогось про тих руських співців?

Я задлявся з відповіддю:

— Звичайно, знаю, та чи не ліпше, Евальде, поговорити нам про Бога?

Він захитав головою:

— Я дуже бажаю почути якнайбільше про тих дивовижних осіб, бо не відаю про них гаразд — то й думаю про те завжди — особливо, як хтось до мене завітає, — обернувся головою до кімнати, але його очі швидко й зніяковіло глянули на мене:

— Але ж то, певно, неможливо, — додав він поспішно.

— Чому неможливо, Евальде? І з Вами може трапитись чимало такого, в чому відмовлено людям, які володіють ногами — бо, йдучи, вони багато дечого не помічають, а на дещо зовсім не зважають за бігом. Вам же, Евальде, приречено Богом бути непорушним серед усякого поспіху. Адже, Ви відчуваєте, як усе рухається навколо Вас? Буває, хтось полює на когось цілими днями, а коли вже наздожене, то й говорити з ним не в силі — так захекався. Ви ж, друже мій, сидите собі побіля вікна й очікуєте. І з такими, як Ви, завжди щось трапляється. Ваша доля цілком своєрідна. Зважте-но: навіть Іверська ікона Божої Матері в Москві часом покидає свою капличку, подорожуючи в чорному візку четвернею туди, де якесь свято — чи хрестини чи смерть. І до Вас повинно все прийти і..

— Так, — сказав Евальд з якоюсь відчуженою посмішкою, — я не здолаю рушити навіть на зустріч смерті. Чимало людей знаходять її в дорозі. Вона не наслідуюється стулити до їхніх домівок — то й відкликає їх кудись на чужину, або ж на війну, чи на стрімку башту, на хисткий міст, у дичавину, чи ж навіть у шал. Принаймні, більшість людей здобуває її десь зовні й, того не помітивши, приносять вони її згодом на власних плечах домів. Бо смерть лінива: якби люди не пручалися від неї повсякчас, — хто знає, чи не заснула б вона зовсім...

Недужий поміркував якусь мить і вів далі гордовито:

— Але вона до мене прийде сама , коли тільки їй заманеться, — прийде сюди, в мою малу світлицю, де так довго живуть квіти, понад цим старим килимом, повз цю шафу, поміж столом та краєм ліжка /їх оминати зовсім не легко/, аж до мого широкого, милого, старого стільця, який, певно, й помре зо мною разом, бо він же зо мною й жив. Вона повинна все це вчинити якнайбуденніше, без усякого лементу, нічого не порушивши, нічого незвичного не розпочавши — простісінькі собі одвідини. Саме це й робить мою кімнату напрочуд близькою для мене. Все відбудеться на цій вузькій сцені: тим то й ця остання подія не відрізнятиметься вельми від усіх інших випадків, які повинні відбутись і ще чекають на свою чергу. Мені вже з дитинства інколи здавалося, що люди розмовляють про смерть зовсім інакше, аніж про решту обставин: адже, ще ніхто не розповів, що з ким сталося по смерті. Чим бо відрізняється мрець од живого? Замкнувшись в собі, він зневажає плин часу, щоб спокійно розв'язати те, що терзало його вже здавна. Видко, для того й треба відійти осторонь у певну неприступну тишу: імовірно, що мерці — це ті, хто мусів би повернутися назад, щоб розмислити над життям.

Настала коротка мовчанка, яку я порушив такими словами:

— Тут я мушу згадати одне дівча. Можна сказати. Що за перші 17 років свого веселого життя вона лише споглядала його. Її очі були остільки великі й свавільні, що все, схоплене ними, самі й споживали, а життя в цім юнім створінні текло самотійно, живлене тихесеньким внутрішнім порухом. Та наприкінці того часу якась аж надто важка подія порушила те подвійне, ледь доторкане життя. Очі раптом розкрилися вглиб, і весь тягар зовнішнього існування навалився на це темне серце: кожен день такою вагою падав на ці глибокі й ще недавно безтурботні очі, що крихке серце в тісних грудях розірвалося, мов скло. Юне дівча тоді зблякло, змарніло, стало самотнім, почало замислюватися й, нарешті, знайшло ту тишу, де вже ніщо не заважає думкам.

— То як же вона померла? — запитав мій друг тихо й хрипко.

— Вона втопилася — в глибокій і тихій ставку, і на його поверхні пішли кола: вони повільно ширились і зростали під білими водяними трояндами, і ці квіти гойдались, ніби купаючись.

— Оце й історія? — сказав Евальд, щоб подолати тишу, приховану поза моїми словами.

— Ні, — заперечив я, — це тільки чуття.

— Але це почуття аж ніяк не переповісти дітям.

Я замислився:

— Можливо.

— То як же бути?

— Аж ось іще історія.

І я повідав:

— То було, коли в південній Росії боролися за волю.

— Даруйте, — сказав Евальд, — як те зрозуміти? Невже народ хотів звільнитися від царя? Те йому б не пасувало / як я розумію Росію/, воно суперечить і Вашим попереднім оповіданням. В такому разі я волів би не слухати Вашої історії, бо люблю ту картину, яку собі змалював, і хочу її зберегти непошкодженою.

Я засміявся й заспокоїв його:

— Польські пани (зауважив я насамперед) господарювали в південній Росії та в тих малолюдних, тихих степах, що відомі під ім'ям України. То були жорстокі пани. Їхній гніт та жадоба юдеїв, які володіли навіть ключами від церков, куди допускали православних за викуп, — остогидли південному народові (навколо Києва та по Дніпру), примусивши його замислитись над власною долею. Сам Київ-град — святе місто, звідки вперше Русь заявила про себе чотирмастами церковних бань — все дужче заглиблювався в себе, шматований пожежами, мов облудними думками, через які ніч стає ще безмежнішою. Степовий же нарід гаразд не знав, що й коїлося. Та охоплені неспокоєм, виходили діди ночами з хат, мовчки вдивляючись у високе, од віку безвітряне небо, а вдень з'являлися постаті по схилах курганів і стовбичили очікувально на пласкій далині. Кургани — то поховища минулих родів, які перекочувалися степом, ніби скам'янілі, сонні хвилі. І в цій країні, де могили — мов ті гори, люди — як безодні. Глибокий, темний, мовчазний нарід, і його слова — лише хисткі, непевні містки над справжнім буттям. Інколи темні птахи здіймаються з курганів. Часом буйні пісні вибухають з цих людей, зникаючи в їхній глибині — як птахи губляться в небесах. В усіх напрямках усе видається безмежним. Здається, й житла не захищені від цієї незмірності: їхні віконця сповнені нею вщерть. Лише по темнуватих кутках осель стоять старі ікони, мов дороговкази Божі, і тьмянний блиск їхнього світла випромінює з рямців, як заблукана дитина зоряною ніччю. Ті ікони — єдина зупинка, єдиний надійний дороговказ: жодне житло без них не стоїть. Вони завше потрібні: коли якась ламається од віку чи шашеля; коли хтось одружується й устатковує собі оселю; коли хтось — як, прикладом, старий Аврам — умираючи, забажав би забрати тремтячими руками святого Миколу-чудотворця — певно, щоб порівняти його до інших святих на небесах і серед усіх упізнати найбільш шанованого.

Отак і сталося, що Петро Якимович, чоботар по роботі, малює ікони. Стомившись на одній праці, він, тричі перехрестившись, змінює її на другу, і над його шитвом чи молотком, як і над його малюванням, однаково царює побожність. Зараз він уже старий, та ще доволі бадьорий. Спина, зігнута над чобітьми, випростується перед іконами: так

зберіг він собі пряму статуру й певну рівновагу пліч та попереку. Більшу частину життя перебував він самотою, аж ніяк не турбуючись тим, що жінка Килина породила йому дітей та дехто з них помер чи одружився. Лише на сімдесятому році Петро поєднався з тими, хто жив у його хаті й кого тепер він уже визнав за справжню рідню. То були: його жінка Килина, тиха, сумирна постать, цілком віддана дітям; потворна й застаріла дочка та син Олекса, який був народився незвично пізно й налічував тільки 17 років. Петро хотів був при звичаїти його до малярства, бо бачив, що швидко вже не зможе виконувати всі замовлення, та швидко зрікся того задуму, бо Олекса змалював Пречисту Діву, так і не сягнувши високого зразка: з його праці вийшов портрет Марьяни, доньки козака Голокопитенка, — отже, гріх, і старий Петро, кілька разів перехрестившись, поквапився замалювати попсовану дошку святим Дмитром, кого чомусь шанував понад усіма святими.

Олекса вже й не брався малювати. Коли батько не наказував йому позолотити вінчика навколо голови святого, юнак гайнував степом — ніхто й не відав, де саме. Вдома його не затримувало. Мати з того дивувалася, та говорити з ним побоювалася — немов то був чужинець чи урядовець. Сестра-потвора лупцювала його змалку, а тепер, коли Олекса виріс, вона його поважала за те, що він її не дубасив. На селі не було нікого, хто б цікавився парубоцтвом. Козаччина дочка Марьяна обсміяла Олексу, коли він освідчився, що хоче з нею одружитися. Інших дівчат він і сам не запитував, чи ж вони його приймуть, як молодого. До Запорізької Січі його ніхто не хотів брати: усім він здавався слабким, а, може, ще молодим. Якось-то він утік до сусіднього монастиря, але й ченці його не прийняли — то й вабив його степ, широкий та хвильний. Знайомий мисливець подарував йому стару рушницю: чим її набивано, Бог святий те знає. Олекса завжди блукав з нею, та ніколи не стріляв: по-перше, зберігав набій, а, по-друге, не знав, куди й поцілити.

Одного тихого, теплого вечора на початку літа всі сиділи біля простого столу, де був горщик каші. Петро їв, а решта дивилася на нього, очікуючи, що він їм залишить. Раптом старий підняв ложку вгору й повернув свою велику, та вже слабку голову до дверей, звідки пасмо

світла ще падало на стіл серед присмерку. Всі прислухались. Зовні по стінах хати щось шаруділо, як то, бува, нічний птах черкає злегка крильми по балках стелі. Та сонце ще не встигло зайти, а нічні птахи загалом рідко залітали до села. Потім немов якийсь великий звір затупотів важко навколо хати: від усіх стін вчулися водночас його пошукливі кроки. Олекса тихо піднявся з лави, й тої ж миті в дверях стемніло від чогось високого й чорного: геть вигнано вечір, до хати вперлася ніч, рушивши вперед усією вагою, хоч і не твердо. "То ж Остап!" — сказала потвора своїм злим голосом. Тоді всі його й упізнали. То був один із тих сліпих кобзарів — уже дід віком — який чимчикував по селах з своєю дванадцятиструнною кобзою, оспівуючи велику славу козацьку, їхню відвагу та вірність, їхніх гетьманів — Кирдягу, Кукубенка, Бульбу та інших героїв, і всі його залюбки слухали. Остап тричі вклонився низько туди, де сподівався на ікону: там вона справді й була — Знаменська Божа Матір, до якої він не свідомо звернувся, сів потім побіля печі й запитав тихим голосом: "У кого ж я, власне?" — "У нас, батечку, у Петра Якимовича, чоботаря", — відказав Петро люб'язно. Він бо з піснею дружив — то й радів з цих несподіваних одвідин. "Ага, у Петра Якимовича — у того, хто ікони малює", — сказав сліпий, що виказати приязнь у відповідь. Усе стишилось. Забриніли шість довгих струн бандури, гра набрала сили, аж раптом її обірвано шістьма короткими струнами: це чергування все прискорювалося, аж повіки скліплювалися від страху, щоб не зобачити наочно, як увірветься музика виникла в прискоренім русі. Аж тоді почалася пісня, давши простір широкому, важкому голосові кобзаря, який скоро сповнив усю хату: люди ж бігли з сусідніх хат, збираючись біля дверей та попід віконню. Цього разу пісня була не про героїв: слава Бульби, Остряниці й Наливайка вже й так увічнілась! На всякчас сяяла вірність козацька. То ж і не про їхні подвиги співано сьогодні. Не вабив щось сьогодні й танок: ніхто не рухав ногами, не підводив голови. Як Остапова голова, так никли й інші голови, обважнілі від жалібного співу:

Та нема більше Правди на світі. Де ж знайти її — Правду?

Нема ж більше Правди на світі: вся Правда підвладна законам

неправедних.

Нині Правда бідує в оковах. А неправедний з неї кепкує —

ми бачимо те — сидить з панами в кріселках, у злоті,

сидить він з панами у злотім покої.

Правда лежить на порозі й благає: неправда і злоба гостюють

у панства, воно їх запрошує радо до свого палацу, частуючи

кривду чарою меду.

Ой, Правдонько, матінко ж моя, на крилах орлиних най прийде

колись Чоловік, який праведним буде! Поможі ж йому, Боже

всесильний, Правді легку путь вторувати!..

Важко підводяться голови, на всіх чолах мовчазність: це визнали й ті, хто хотів говорити. Після короткої, суворої тиші знов заграла бандура — цього разу ще зрозуміліше, а людей усе прибувало. Аж тричі співав Остап свою пісню про Правду, й щоразу вона була інша. Якщо спершу бриніло благання, то потім — гіркий докір. Коли ж, нарешті, підвівши чоло, Кобзар вигукнув низку стислих наказів, лютий гнів дрижав у словах! Усіх охопило владне й водночас похмуре зворушення:

— Де збираються люди? — запитав молодий хлібороб, коли співець підвівся. Старий добре знав розташування козацького війська й назвав близьке місце. Швидко порозходилися люди, було чутно короткі заклики, брязкотіла зброя, й перед дверима плакали жінки. А за яку годину загін озброєних хліборобів вирушив з села на Чернигів.

Петро почастивав кобзаря чарою оковити, сподіваючись на більші новини. Старий сидів, пив, але на всі запитання чоботаря відказував дуже коротко. Потім подякував і пішов. Олекса через поріг — за ним слідом. Коли вони залишились удвох серед ночі, юнак запитав: "Чи всі ж можуть іти на війну?" — "Всі", — сказав дід і зник такими швидкими кроками, ніби бачив і поночі.

Коли всі поснули, зліз Олекса з печі, де лежав одягнений, узяв рушницю й вийшов. Зовні відчув він, ніби хтось його обняв і стиха поцілував у волосся. Тою ж миттю пізнав він у місячнім сяйві Килину, яка підтюпцем бігла домів. "Мамо?" — здивувався він, одразу ж підбадьорившись. Він барився якусь мить. Десь хряпнули двері, гавкнула поблизу собака. Олекса перекинув рушницю на спину й попрямував твердо, бо хотів наздогнати людей ще вдосвіта. Дома все йшлося так, ніби Олекси й не забракло. Лише коли всі знову сіли до столу, й Петро помітив спорожніле місце, то пішов у святий куток і запалив свічку перед Знаменською — одну тонесеньку свічку. Потвора здвигнула плечима.

Тимчасом ішов Остап, сліпий старець, ближнім селом, починаючи жалібно-ніжним голосом свою пісню про Правду...

Хворий заждав якусь мить, а потім глянув на мене здивовано:

— Чому ж не кінчаєте? Це ж як і в історії про кривду: адже той старець був Бог!

— Та я ж того не знав, — відповів я з трепетом.